

Лекція 9. Релігійні спільноти України під німецькою окупацією (1941–1944)

Перелік питань:

1. Передумови: церковна ситуація напередодні війни та релігійна політика нацистської влади.
2. Православні юрисдикції під окупацією: автономний рух, автокефалія та міжцерковні конфлікти.
3. Інші християнські конфесії під окупацією: греко-католики, протестанти, релігійне життя регіонів.
4. Релігійні спільноти національних меншин: Голокост, депортації, знищення релігійної інфраструктури.

Література:

1. Історія Української Православної Церкви / Д. Гордієнко, В. Клос, Ю. Мицик, І. Преловська. Харків : Фоліо, 2025. 256 с.
2. Колодний А. М., Филипович Л. О. Іван Огієнко про право України на свою православну автокефалію. *Історія релігій в Україні: науковий щорічник*. Львів: Видавнич. відділ Львів. музею історії релігії «Логос», 2022. Вип. 32. С. 5–15. URL: <https://religio.org.ua/index.php/religio/article/view/1437/1447>
3. Лисенко О. «Православний фронт» гібридного протистояння. Київ: ТОВ «Видавництво "Кліо"», 2025. 256 с.
4. Міжнародна конференція «Церковна дипломатія і релігійний вимір російсько-української війни». Програма конференції. 2023. 29-30 червня. *Український Католицький Університет*. Офіційний сайт. URL: <https://ucu.edu.ua/events/mizhnarodna-konferentsiya-tserkovna-dyplomatiya-i-religijnyj-vymir-rosijsko-ukrayinskoyi-vijny/>
5. Смирнов А. Між хрестом, свастикою і червоною зіркою: українське православ'я в роки Другої світової війни. Одеса : Гельветика, 2021. 416 с.
6. Тарасенко С. В. Українське капеланство в контексті державно-релігійних процесів: історичний та сучасний вимір. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2025. № 2. Т. 36(75). С. 131–138. URL: https://www.hist.vernadskyjournals.in.ua/journals/2025/2_2025/21.pdf

Вступ

Період німецької окупації України (1941–1944) став одним із найскладніших і найсуперечливіших у релігійній історії XX століття.

Це час, коли:

- радянська система репресій була зруйнована,
- релігійне життя тимчасово активізувалося,
- виникли нові православні юрисдикції,
- нацистська влада проводила політику контрольованої толерантності,
- релігійні спільноти національних меншин пережили катастрофу – Голокост і депортації.

Релігія стала полем боротьби між Москвою, Берліном, українськими церковними рухами та місцевими громадами.

1. Передумови: церковна ситуація напередодні війни та релігійна політика нацистської влади

1.1. Спроба Московської патріархії встановити контроль над новоприєднаними землями (1939–1941)

Після приєднання Західної України до СРСР:

- РПЦ отримала можливість поширити свою юрисдикцію на Волинь, Галичину, Буковину;
- ліквідовано частину православних структур, що існували поза контролем Москви;
- духовенство зазнало репресій;
- греко-католицька церква перебувала під тиском, але не була ліквідована.

Це створило напружений релігійний ландшафт напередодні війни.

1.2. Активізація церковного життя після початку війни

З приходом німців:

- відкривалися храми,
- відновлювалися парафії,
- поверталися священники з підпілля,
- громади прагнули відродити релігійне життя.

Це був короткий період релігійного піднесення.

1.3. Релігійна політика нацистів

Нацистська влада не мала єдиної політики щодо релігії. Основні принципи:

- **дозволити релігійне життя**, але не допустити його політичного впливу;
- **не допустити створення єдиної української церкви**, яка могла б стати центром національного руху;
- **контролювати церковні структури через адміністрацію рейхскомісаріату.**

1.4. Розпорядження рейхскомісара України (1 червня 1942)

Документ «Про правові відносини релігійних організацій»:

- забороняв створення централізованих церковних органів;
- дозволяв діяльність лише парафій;
- вимагав реєстрації духовенства;
- забороняв будь-яку політичну активність.

Це був механізм контролю та роздроблення церковного життя.

2. Православні юрисдикції під окупацією: автономний рух, автокефалія та міжцерковні конфлікти

2.1. Поширення юрисдикції Польської православної церкви

Після розпаду Польщі:

- митрополит Діонісій Валединський прагнув поширити юрисдикцію Польської православної церкви на Волинь і Київщину;
- це відповідало інтересам частини духовенства, яке не визнавало Москву;
- німці спершу підтримували цей варіант як протипагу РПЦ.

2.2. Почаївський церковний собор (18–23 серпня 1941)

Собор проголосив створення **Української автономної православної церкви (УАПЦ-Автономної)**.

Митрополит Олексій Громадський

- очолив автономну церкву;
- визнавав канонічний зв'язок із Московським патріархатом;
- прагнув зберегти традиційну ієрархію.

Автономна церква стала найбільш чисельною православною структурою під окупацією.

2.3. Відновлення УАПЦ на соборі у Пінську (8–10 лютого 1942)

Митрополит Полікарп Сікорський

- відновив Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ);
- спирався на традиції УАПЦ 1921–1930 рр.;

- підтримував українізацію богослужіння;
- мав підтримку частини інтелігенції та національного руху.

2.4. Спроба об'єднання автономної та автокефальної церков

У 1942–1943 рр.:

- єпископ Мстислав Скрипник (майбутній патріарх Мстислав) активно працював над об'єднанням;
- переговори велися між Полікарпом і Олексієм;
- німці виступили проти, побоюючись створення єдиної української церкви;
- Москва через агентуру також блокувала процес.

Об'єднання не відбулося.

2.5. Доля ієрархії українських церков

- митрополит Олексій Громадський був убитий у 1943 р. (обставини суперечливі);
- митрополит Полікарп емігрував;
- єпископ Мстислав був заарештований гестапо;
- митрополит Феофіл Булдовський загинув у 1944 р.

Це була трагедія українського православ'я.

2.6. Міфи про «неканонічність» і «колаборацію»

Радянська пропаганда після війни створила міфи:

- що автокефальна ієрархія була «неканонічною»;
- що українські церковні діячі «служили німцям».

Насправді:

- УАПЦ діяла в умовах окупації, але не була інструментом нацистів;
- більшість духовенства намагалася зберегти церковне життя та допомагати людям.

3. Інші християнські конфесії під окупацією

3.1. Греко-католики

У Галичині:

- УГКЦ діяла легально;
- митрополит Андрей Шептицький захищав євреїв, виступав проти нацизму;
- церква підтримувала освіту, культуру, соціальну допомогу;
- діяли монастирі, семінарії, видавництва.

УГКЦ стала моральним авторитетом у регіоні.

3.2. Протестанти

Баптисти, адвентисти, п'ятидесятники

- отримали можливість легально діяти;
- відкривали громади, проводили богослужіння;
- німці використовували їх як протипагу православ'ю;
- у 1943–1944 рр. почалися репресії.

3.3. Регіональні особливості

Волинь

- активне православне життя;
- конкуренція між автономною церквою та УАПЦ.

Галичина

- домінування УГКЦ.

Південь і Запоріжжя

- активність протестантів;
- відновлення православних парафій;

- релігійне життя під контролем окупаційної адміністрації.

4. Релігійні спільноти національних меншин: Голокост, депортації, знищення релігійної інфраструктури

4.1. Єврейські громади: Голокост

Нацистська політика щодо євреїв була геноцидною:

- масові розстріли (Бабин Яр, Дробицький Яр, Кам'янець-Подільський);
- створення гетто;
- депортації до таборів смерті;
- знищення синагог, шкіл, культурних центрів.

Єврейське релігійне життя було практично знищене.

4.2. Караїми

Караїмів формально не включили до «єврейської категорії», тому вони уникли геноциду, але:

- їхні громади зазнали тиску;
- релігійна інфраструктура занепала.

4.3. Мусульмани: депортація кримських татар (1944)

Після повернення радянської влади:

- кримських татар депортували до Середньої Азії;
- мечеті були закриті або зруйновані;
- релігійне життя кримських татар було знищене.

4.4. Церковне життя Запоріжжя

- відновлення православних парафій;
- діяльність протестантів;
- часткове відродження релігійних традицій;
- жорсткий контроль німецької адміністрації.

Висновки

Період німецької окупації – це доба:

- тимчасового відродження релігійного життя,
- створення нових православних юрисдикцій,
- міжцерковних конфліктів,
- трагедії національних меншин,
- Голокосту та депортацій,
- спроб українських церков зберегти духовність у нелюдських умовах.

Це один із найтрагічніших і водночас найважливіших періодів релігійної історії України.